

Aristoteles ve İbn Hazm'a Göre Kategoriai ve Pros Ti

-İzafet Bağlamında Kategorilerin Değerlendirilmesi-

Doç. Dr. Hüseyin Suphi Erdem

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölüm Başkanı
serdem46@hotmail.com

Özet

Kategori, önermede yüklemi gösteren kavramdır. Aristoteles'in mantık üzerine yaptığı çalışmalarını içeren Organon adlı eserlerinin ilki kategoriler üzerinedir. Kategoriler varlığın en genel yüklemeleridir. Ancak birinci kategorinin ana üyeleri, Aristoteles'in öğretisine göre hiçbir zaman gerçek anlamda yüklemeler olmayıp özneler olan bireysel tözlerdir. Bireysel tözler tanımında zatın varlığını dikkate alan bir tanımı gerektirir. Bu bakış realizmin de temel hareket noktasıdır.

İslam düşünce geleneğinde İbn Hazm Aristotelesçi düşüncenin önemli temsilcisidir. Aristoteles varlığın gerçekliği hakkındaki belirlemesini birinci töz tanımlamasıyla serd eder. Ona göre dış dünyanın hakiki kuşkusuz belirleyicidir. Birinci tözler nesne hakkında gerçek bilgiyi verirler. İbn Hazm da, İslam düşünce geleneği içinde ise Zahiri ekolün öncüsüdür. Zahiri ekol, nassların zahirine göre anlaşılması ve buna göre amel edilmesini ister. Bu yüzden hem nassın algılanan gerçekliği; hem de dış dünyanın hakikatinin doğru bilgisi için temel dayanaktır. Onun bu yaklaşımı doğrudan Aristoteles'in gerçekliği ifade eden birinci töz anlayışıyla ilişkilidir.

İbn Hazm, varlık olmak bakımından varlığı kendi konusu bağlamında değerlendirir. Bu yüzden kategorilerin yerini ve sınırını tespit önemlidir. Buna göre kategorileri sağlıklı bir biçimde tanımlayabilmek için irdelemek ve kategorilerin fonksiyonunu tayin etmek gerekmektedir. Bu yüzden hem Aristoteles hem de İbn Hazm kategoriler bahsine eserlerinde önemli yer vermişlerdir. Bu makale her iki düşünürün konuyu ele alışlarını inceleyecek ve bir fikir edinme imkânı sunacaktır.

Anahtar kelimeler: Aristoteles, Organon, Kategoriler, İbn Hazm, Tümel, Konu, Yüklem.

Abstract

According To Aristotle And Ibn Hazm Categories And Relation - Evaluation of the categories in the context of relative (izafet)-

Category is a concept that (to) showing to predicate in the proposition. The first book in Organon series of works of Aristotle's

logic, focuses is about categories. Categories is the most general predications in presence. According to the teachings of Aristotle, however, the main members of the first category, never truly be subjects not in the predicate is an individual substance. Individual substances in definition is requires regardful the person's existence into account the definition. The basic starting point is of realism this view.

Ibn Hazm, in the tradition of Islamic thought is the most important representative of Aristotelian thought. Aristotle uncovers to determine about the truth of existence by the first substances. According to Him, certainly, determinate truth of outside real world. The First Substances, have given factual information about the object. Too Ibn Hazm is the leader of Zahiri (apparent) the school of the tradition in Islamic thought. Zahiri school want understand and act accordingly to be apperantly of nass. So, it both reality how the perceived of nass and is the fundamental basis for accurate information the truth of the outside world. His approach directly is associated with understanding of reality by Aristotle's expression of the first substances.

Ibn Hazm, in the context of their subjects is the presence of in terms of being to be evaluated. So, it determine the location and boundaries of categories, is important.

It is required that accordingly to achieve defined healthy and analyzed to determine the function of categories. So categories were given an important place in his works both of Aristotle and Ibn Hazm. This article, will examine the handling and will offer the opportunity to get an idea to think about both thinkers.

Key words: Aristotle, Organon, Categories, Ibn Hazm, Universal, Subject, Predicate,

Giriş

Bu çalışmada, varlığın (Aristoteles) ya da zihnin (Kant) yetilerinden kabul edilen ve bilginin oluşumunda aktif görev yapan kategoriler ve bu kategorilerden izafetin Aristoteles ve İbn Hazm düşüncesindeki yerini gözden geçirerek bir karşılaştırma imkânı sunacağız. Kategoriler bilgiyi mümkün kılan, bilginin içeriğine form ve yapı kazandıran kavramlardır. Aristoteles'e göre kategoriler, var olanların kendilerine yüklenen ve ya izafe edilen sıfat ya da özelliklerle sınıflanabileceği inancının bir sonucu olan genel kavrama karşılık gelir. Aristoteles'in kategori anlayışının başarısı, onun tözler yani değişme boyunca sayısal olarak bir ve aynı kalan şeylerle ilineklere, özsel yüklemeye birbirinden ayırmış olmasıdır.

Aristoteles'in bu yaklaşımını benzer biçimde İslam düşüncesinin önemli temsilcilerinden olan İbn Hazm'da da görmekteyiz. Bu çalışma bu yönüyle de Aristoteles ve (İbn Hazm örneğiyle) İslam düşüncesi arasındaki münasebete kendi bağlamında bakış açısı sunacaktır.

Kategoriler (Kategoriai) düşünce tarihinde Aristoteles tarafından öncelikle detaylıca ele alınmıştır. Kategorilerin, zihnin eşya ile münasebeti sonucunda eşyanın tanımını sağlayan unsurlar olması, Aristoteles sonrası düşünürlerin de çalışmalarında etraflıca ele aldıkları konuların başında olmalarını gerektirmiştir. Çünkü bilgi, şeylerin mukayesesi, sayısı, oranı, durumu, vb ilişkileri sonucunda oluşur. Bu yüzden kategoriler konusu hem bilgi hem de mantık ilminin temel konularından biridir. Düşünce tarihinde ortaya koyduğu sistematik ile hem Batı hem de Doğu kültürüne ait halefleri tarafından takip edilen Aristoteles, bilim anlayışını üç kavram etrafında temellendirir. Ona göre bilimler: **Pratik** (uygulamalı / episteme pratike); **poetik** (yapımsal / episteme poetike); **teorik** (kuramsal / episteme theoretike) olmak üzere sınıflandırılır. Kuramsal bilimler de, sırasıyla objelerin doğasına göre sınıflandırılırlar. Aristoteles'in ilimler hakkında yaptığı bu sınıflama içinde kuramsal bilgiler adı altında ele aldığı: Matematik, Fizik ve Metafizik ilimleri, bilimsel kesinliğin yetkin örneğini sunarlar. Bu ilimlerden metafizik, varlık olarak varlık, diğer tüm gerçekliklerin temeli, ilkleri ve evrensel olan yönünü incelerken; fizik, oluşun varoluşunu temellendirir ve doğayı hareketin ilkesi olarak tanımlar. Aristoteles fizik ilminin kapsamında, ilkelerin ve nedenlerin sayı ve nedenini belirler. Aristoteles burada peri kineseōs adı altında bizzat hareketin kendisini belirlediği ya da daha tam olarak çeşitli deyi (kategori) lere göre oluş, bozuluş, başkalaşma, artma, azalma gibi değişmeyi veya sonsuz, yer, boşluk, zaman gibi türetilmiş kavramları ele alır. Bu sınıflama içinde değerlendirilen matematik ilmi ise, varlığın daha gerçek dışı

bölümünü ele alarak, duyuluru, tözleri¹ incelemeyiz; fakat sadece duyulabilir tözlerin yalın bir belirlenimini, sürekli ve süreksiz niceliği inceleriz².

Bunun yanında Aristoteles kategorileri ele aldığı mantık çalışmalarını, ilimler sınıflaması içinde bir ilim olarak ele almaz. O, mantığı "ilimlerin girişi", "ilmin aleti", ya da "ilmin şekli" veya bütün ilimlerin muhtaç oldukları "ilimlerin ilmi" olarak değerlendirir. Aristoteles'e göre, gerçek varlığın, "varlık olarak varlığın ilmi", ilk felsefe ya da metafizik olduğundan, mantık gerçek varlığın ilmi değildir. Ama bununla birlikte, varlığın kanunları, düşüncenin de kanunları olduğu için, bu ikisi arasında kurulan özdeşlikten yola çıkarak, mantık, "objektif hakikatin bilgisi", "akli varlıkların bilgisi" konumuna gelmektedir. Bu yüzden mantık, "ilmin aleti" olmanın ötesinde ilmin kendisini konu olarak alır.

İlim, şeyler arasındaki ilişkiler ve şeyler hakkında oluşturulan kavramsal yapılarla oluşturulduğu için, şeylerin ve kavramsal yapıların arasındaki ilişkileri karşılayan deyimlerin (kategoriler) bilimlerin teşekkülünde, hem de mantık ilmi dâhilinde kullanılması bir gerekliliktir. Bu yüzden Aristoteles her ne kadar mantığı alet ilmi olarak görse de onun sınıflandırdığı ilimler içinde kategorilerin, bilginin oluşmasında kaçınılmaz olarak rolü görülmektedir. Nitekim *Fizik*, *Metafizik*, *Oluş ve Bozuluş* adlı eserlerinde kategorilere dayalı olarak varlık hakkında bilgi vermektedir.

Aristoteles varlığı tanımlamada önemli dilsel göstergeler olan kategorileri ilimler içinde doğal olarak kullanmıştır. Fakat bunun yanında kategorileri mantığın temel konularından biri olarak da ayrı bir çalışmada ele almıştır. Onun mantık hakkında düşüncelerini toplayan eserleri ken-

¹ Aristoteles töz kavramını ikili anlamda kullanır. Birincil töz olarak bizzat şeylerin kendilerini, ikincil töz olarak cins-tür ayrımı içinde en yüksek cinsi töz olarak değerlendirir.

² Bkz., Porphyrios, *Isagoge*, *Aristoteles'in Kategorilerine Giriş*, içinde, Jean Tricot, "Giriş", çev. Betül Çotuksöken, Remzi Kitabevi, 1986, 21; Ayrıca bkz., Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş* içinde, Türkçesi, Celal Gürbüz, Ara Yay., İstanbul, 1990, 5-9; bkz., F., Copleston, *Felsefe Tarihi*, C. I, Aristoteles, Çev., A. Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1986, 21.

dinden sonraki dönemde bir araya getirilmiş ve *Organon* adı verilmiştir³. Organon adlı serinin ilk kitabı kategoriler üzerinedir.

Kategoriai Hakkında Yapılan Spekülasyonlar

Mantık ilminin konularından olan kategoriler, ilk önce Aristoteles'in mantık eserlerinden biri olarak değerlendirilir. Ancak *Kategoriler* adıyla anılan eserin Aristoteles'e nispetinde kuşkulu yorumlar yapılmıştır. Aristoteles'ten önceki dönemlerde kategoriler hakkında yazılmış birkaç eserden bahsedilir. Bu yüzden Aristoteles'in eserleri arasında yer alan *Kategoriai* hakkında, yazarına nispeti kuşkuyla karşılanan yorumlar yapılmıştır. Aristoteles'in eserlerini düzenleyip yorumlayan Rodoslu Andronicus, kategorilerden bahseden bu eserin Aristoteles'e ait olduğunu açıklayan bir şerh yazmıştır⁴. Andronicus'un şerhlerinin yanında Theophraste ve daha birçoklarının kategorilere düştüğü şerhler günümüzde kaybolmuşsa da, bu şerhler Alexandre d'Aphrodise, Simplicus ve Philophene tarafından görülmüş ve güvenilirliğine ilişkin kanaatleri nakledilmiştir.

Kategoriler adlı eserin Aristoteles'e nispetindeki kuşkuların temel kaynağı, Aristoteles'ten çok önceleri Phytagore'un öğrencilerinden Tarantlı Architas'ın kategorilere dair bir eser yazmış olması ve muhtemelen bu kitabın Aristoteles'in çalışmasına bir örnek teşkil etmesidir. Ancak bu her iki kitap arasında prensip, üslup ve felsefi bakış açısından bir benzerlik tespit edilmemiştir. O halde Aristoteles'in *Kategoriai* adıyla bilinen eserinin Aristoteles'e aidiyeti ve özgünlüğünü tespit etmek gerekir.

Kategoriai' de ve *Topika'* da ulamların⁵ ve yüklemelerin sayısı on olarak verilmektedir. Ti esti (töz: insan ya da at gibi); poson (nicelik: üç ayak, uzunluk vb.); poion (nitelik: ak vb.); pros ti (ilişki: çift vb.); poi (yer: Pazar

³ Aristoteles'in mantık ilmiyle ilgili çalışmalarına Peripatetikler tarafından Organon adı verilmiştir. Bu dala da mantığın kendi başına bir bilim, kendi içinde bir amaç, felsefenin bir parçası olmadığı ama felsefi ve bilimsel araştırma için bir araç olduğu anlatılmak istenmiştir.

⁴ Bkz., Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, İ.Ü.E. F. Yay., tarihsiz, 34.

⁵ Ulam: Mantık, felsefe terimi. Nesnel gerçekliğin ve bilginin en genel ve temel özelliklerini, ilişkilerini yansıtan temel kavramların her biri, nicelik, nitelik, bağıntı, makule, kategori. Bu metinde ulam ve kategori terimleri metnin akışı içinde tercihli kullanılmıştır.

yerinde vb.); pote (zaman: geçen yıl, vb.); keistai (konum: uzanmış oturuyor, vb.); ekein (iyelik: silahlı, mızraklı, vb.); poiinin (etkin: kesiyor, vb.); paskein (edilgin: kesiliyor ya da yıkılıyor, vb.). *İkinci Analitiklerde* ulamların sayısı sekiz olarak görülmektedir. Burada konum ve iyelik başka kategoriler altına alınmış olarak değerlendirilir⁶.

Aristoteles, kategori ismiyle, salt aklımıza ait olan ve bundan dolayı a priori denilen fikirleri kastetmez. Çünkü ona göre bütün ilimlerin prensipleri deneyden gelmektedir. Bütün prensipler duyum ve akıl yürütme vasıtasıyla elde edilirler. O, ispatın yani kıyas/syllogisme'in kurallarını ve şekillerini açıklamadan önce, ispat ve akıl yürütme için zorunlu olan bütün verilerin (done) bir çizelgesini yapar. Akıl yürütmenin bize verebileceği en genel fikirleri ya da düşüncenin en basit/temel öğelerini göstermeye çalışır. Buna göre en basit ve en soyut kavramlar, en genel sınırlar (hadler) tarafından ifade edilirler. İşte kategoriler kelimesinin de lalet ettiği şey budur⁷.

Aristoteles kategoriler konusunun girişinde, eş-adlı ve eş-anımlı sınıflamasında, dışta varlığı hakiki olanın ayrımının adsal temsildeki rolünü dikkate alır. O, varlığın ya da şeyin dışta varlığına göre yaptığı sınıflandırmada, bu şeylere verilen adların temsil ettikleri şey-durumuna göre, adların kullanışlarındaki ayrıcalıkları ve fonksiyonları ele alır. Buna göre O, adın yerine göre şeye/nesneye ad olması bakımından kullanımını ve şeyi imleyen addan dilsel bağlamda şeyler arasındaki ilişkiye izafeten de adsal türetmeler vb gibi hususları öncelikle değerlendirir.⁸

⁶ Bkz. *Analitika Post.*, A 22,83, a21 v.ö., b15 v.ö

⁷ Ülken, *a.g.e.*, 34.

⁸ Yalnız adı bir ama bu adın ifade ettiği anlamı başka olan nesnelere homonimler denir. Örneğin resimden insan ve gerçekten insan hayvandır. Bu iki insan teriminin isimden başka müşterek bir şeyleri yoktur. Hâlbuki ismin ifade ettiği anlam başkadır. Çünkü her birinin hayvan özünü gerçekleştirmesi, her ikisinin kendine has bir tanımla olur. Öte yandan isim birliği ve anlam özdeşliği olan için de sinonim denir. Sonra hal yönünden bir başkasından farklı olmakla beraber, onun ismine göre adlandırılan nesnelere paronimler denir. Gramerden gramerci, cesarettten cesaretlinin türemesi gibi. (bkz. Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, çev., H.R. Atademir, 1989, 1,)

Şey/Nesnenin Zihindeki Temsilinin Ad Vasıtasıyla Olması

Aristoteles, ad'ın benzer şeyler ya da özsel anlamda benzemez olan ama aynı adla temsil edilme durumundaki şeylerin adı/temsili olmalarını analiz ederek, şeylerin hal bakımından değişik olmalarına karşın ad'a göre adlandırılmalarıyla ortaya çıkan türemişlerin varlığa izafeten adsal bir durumu temsil ettiklerini anlatır. Şeyin temsili olan ad ve şeye izafeten sadece adsal niteliği ortaya çıkaran izafet durumu, Aristoteles'in kategorileri incelemesi bağlamında, bütün ulamların birbirleriyle ilişkisini ortaya çıkarmak ve bu ilişkiler sonucunda şey-durumunu apaçık kılmak için zorunlu görünür.

Bu bağlamda izafet, şeyi ve şey-durumunu ifade eden terimler hakkında kullanılır. Aristoteles, "kimi söylenenler bağlantıyla, kimi bağlantısız söylenir: bağlantıyla olanlar, sözgelimi 'insan koşuyor', 'insan gelip geçiyor'; bağlantısız olanlar, 'insan', 'öküz', 'koşuyor', 'gelip geçiyor'" açıklamasıyla, izafeti bağlantılı ve bağlantısız terimlerle sınıflandırır.⁹

Aristoteles, sözün delâleti bağlamında oluşan izafet durumunu açıklarken, izafetin sadece önerme yapısı içinde kimi mahmullerin (yüklemelerin) mevzuya (konuya) izafe edilmemekle birlikte sadece konu hakkında tasdik edildiklerini, örneğin insan kavramının herhangi bir insan için tasdik edildiğini ama insanın hiçbir konuda yüklem olmadığını açıklar. Şeylerin kendinde-şey durumuna işaret eden ve bu bağlamda kendinde-şey için izafet düşünmeyen Aristoteles, çok sonraları Kant'ın *Ding an sich* düşüncesine zemin hazırlayacaktır. Kendinde-şey kavramı Aristoteles sonrası İslâm düşüncesinde de kaim-bizzat kavramına –kavramların tedavülündeki mahiyet farkıyla birlikte- öncülük edecektir. Aristoteles, bizzat ya da kendinde-şey olarak iki tür durumu görmektedir. Örneğin insan kavramı yüklem makamında söylenir ama hiçbir zaman yüklem içinde değildir. Çünkü yüklem konunun bir niteliğine işaret ederler. Sözgelimi "Ahmet insandır" önermesinde insan yüklem makamında olsa da Ahmet'in var oluşunun ve varlığının bütünlüğüne işaret eder. Yani

⁹ Aristoteles, *Organon I Kategoriler*,2.

“Ahmet insandır” önermesinde yüklem makamındaki insan, Ahmet vb gibilerin kaplamadır, içlemi değildir. O halde yüklem olmayı gerekli kılan şey, içleme işaret eden ya da içlemi temsil eden bir parça ve örnek olmalıdır. Burada konu makamında olan ve sunulan önermede aksine, cüzine (parçasına) nispetle yüklem gibi görünen, aslında, öznenin (Ahmet'in) içinde cüzi (parça) olarak bulunan değil, içinde bulunduğu nesneden ayrı olarak bulunmayan, bizzat nesnenin bütünselliğini ifade eden kavramdır.

Klasik Mantık kitaplarının temel iki konudan yani tasavvurat ve tasdikât'tan oluştuğunu biliyoruz. Doğru bir tanım elde etmeyi hedefleyen tasavvurat bölümünde, kavram ya da terimler vasıtasıyla oluşturulan tanımı sağlayan hükümlerdeki konu ve yüklem ilişkisine dayalı tümeler şemasındaki ilişki biçimleri vasıtasıyla oluşturulan tanım türlerinde yani cins, tür, ayırım, hassa gibi kavramsallaştırma işleminde, izafet, kavramlar-arası ilişkiyi belirlemede önemli roller oynamaktadır. Çünkü izafet, konu ve yüklem ilişkisini mümkün kılan durumu açıklar. Konu ve yüklem arasındaki ilişki çok çeşitli bağıntı biçimleri vasıtasıyla vuku bulur. Bu ilişki biçimleri Aristoteles'çe ortaya konulan on (10) kategoriden ilki ve en yükseği olan cevher (öz/töz)'in dışındaki bütün kategoriler vasıtasıyla mümkündür. “İlk başta ve asıl anlamıyla ‘öz’ ne bir yüklem için söylenen ne de bir yüklem içinde olan özdür”¹⁰. Aristoteles, kendinde var olan ve dışta varlığı bulunanlara “birinci tözler”, bu varlıkların zihinde tasarımıyla oluşan bağıntı durumlarına, özellikle beş tümel vasıtasıyla oluşan cins- tür ilişkisi bağlamında oluşturulan kavramsallaştırma sonucunda elde edilen kavramlara “ikinci tözler” der. Aristoteles, “öz” için ya da “birincil töz” diye bahsi geçen şey için, onun karşıtları kabul etmesinden dolayı özü oluşturduğunu bu yüzden de bizzat özün bağlantı dışı kaldığını söyler¹¹. O, özün altında düşünülen ve aslında bu yapısından dolayı özde içkin olan diğer ulamlardan “nicelik”in bütünüyle bağlantı durumu sonucunda oluştuğunu belirtir. “Kimi nicelik süresizdir, kimi de süreklidir, kimi kendi içinde birbirlerine göre bir durumu olan parça-

¹⁰Bkz., Aristoteles, *Kategorialar*, Çev., Saffet Babür, İmge Yay., Ankara, 1996., 3.

¹¹ Bkz., *Kategorialar*, 11 (15).

lardan oluşmuş; kimiye bir durumu olmayan parçalardan, ..."¹². Buna göre, çizgi sürekliliği ifade eder. Cisim, zaman, yer de bağıntıya göre ifade edilirler.

Aristoteles, izafetin, nicelik konusunun anlaşılması ve belirginleşmesindeki rolünü ortaya koyan bir sınıflama yaparak, niceliği, sürekli ve süreksiz diye ikiye ayırır. Ayrıca niceliğin, aralarında birbirlerine göre karşılıklı bir durumu olan bölümlerden veya birbirlerine göre karşılıklı bir durumu olmayan bölümlerden yapıldığını söyler. Süreksiz nicelik örneklerine, sayı ve sözü; sürekli niceliğe ise, çizgi, düzey, cisim, zaman ve mekânı gösterir¹³.

Bundan başka aralarında karşılıklı bir durumları olan bölümlerden yapılmış başka nicelikler de vardır. Bu yüzden çizginin bölümlerinin karşılıklı bir durumu var: Bunlardan her biri bir yerde bulunur. Her birinin düzeydeki durumu ayırt edilip tespit edilebilir ve bunun neticesinde hangi bölüme bitişik olduğu da söylenebilir. Cisim ve mekânın bölümleri için de durum böyledir.

Oysa sayı için durum farklıdır. Sayının bölümlerinin ne karşılıklı bir durum işgal etmeleri ve bir yere yerleşmeleri söz konusudur ne de hangi bölümlerin, aralarında bitişik olduklarını ortaya koymak mümkündür. Zaman için de durum aynıdır, çünkü zamanın bölümlerinden hiçbiri sabit ve daimi değildir. Sabit ve daimi olmayan şeyin nasıl bir durumu olabilir? Ancak zamanın bölümlerinin bir düzeni olduğu ve bu düzenden ötürü bunlardan birinin önce, ötekini sonra olduğunu söylemek daha iyi olur.¹⁴Bu düşünce sayı hakkındaki değerlendirme için de geçerlidir. İkidenden önce bir, üçten önce iki sayılır. Böylece sayının bir durumu olduğu hiçbir biçimde kabul edilemez fakat onun bir düzene sahip olduğu söylenebilir. Söz için de durum böyledir. Sözü bölümlerinden hiçbiri daimi ve sabit kalmaz. Fakat filan bölüm bir kere söylendi mi, artık onu yeniden kavramak mümkün değildir. Sonuç olarak bir durumu olan

¹² Bkz., *Kategoriai*, 11 (25).

¹³ Bkz., Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, Çev., H. Ragıp Atademir, MEB Yay., İstanbul, 1989, 18.

¹⁴ Bkz., Aristoteles, *a.g.e.*, 19.

bölümlerden yapılmış nicelikler ve bir durumu olmayan bölümlerden yapılmış nicelikler vardır.¹⁵ Bu sözü edilen niceliklere asıl anlamıyla nicelik denir. Bunun dışındakilere ilineksel olarak nicelik denilir. Sözeliliği yüzeyin büyüklüğüne göre çok ak olduğunu, zamanın uzun olmasına göre eylemin, hareketin uzun sürdüğünü söyleriz. Bunlara kendi başına nicelik denilmez.

İlinti yönünden nicelik sınıfında bahsi geçenler, izafet yönünden değerlendirilirler. Çünkü bu sayılabilenlerin her biri özlerinden dolayı, nicelik sınıfına girmezler. Örneğin bir etkinin uzunluğu ancak etkinin cereyan ettiği süreyle, ak'ın büyüklüğü, düzeyin kütlesiyle tanımlanacaktır. Dolayısıyla, bu tür nicelikler ilinti yönünden ele alınabilirler¹⁶.

Asıl anlamda nicelik zıtlık kabul etmez, ama çoğun aza, büyüğün küçüğe zıt olduğu ileri sürülecek olursa, bunların aslında nicelik olmadığı, izafet olduğu anlaşılır. Çünkü kendi başına alındığında hiçbir şey için büyüklük ya da küçüklük söz konusu olamaz. Ancak başka şeye nispet edilmiş olmasından dolayı, denebilir. Örneğin, bir dağın küçük olduğu, bir darı tanesinin büyük olduğu ancak aynı cinslere oranla söylenebilir. Böylece biz bir şeyin başka bir şeyle olan münasebetiyle karşı karşıya bulunuruz. Bunun gibi iki dirsek uzun, üç dirsek uzun ve bu çeşit her miktar bir nicelik anlatır. Oysa bunlar büyük ve küçük bir nicelik ifade etmeyip, daha çok görelilik ifade ederler. Çünkü büyük ve küçük bir başka nesneye nispetle düşünülebilir¹⁷. Bunun gibi kendiliklerinden kavranmayan ancak başka bir şeye nispetle kavranan şeyler için zıtlık düşünülemez ve bunlar ancak görelilik ilişkisi içinde kavranabilirler. Eğer büyük ve küçük birbirlerine zıtlık içinde değerlendirilirse, bu durumda, aynı bir konunun aynı zamanda zıtlar alabildiği ve bu sebepten, nesnelere kendilerinin zıtları olduğu sonucu çıkacaktır. Oysa bir şey orantılandırıldığı başka bir şeye göre büyük ya da küçük olabilir. Örneğin, ceviz elmaya göre küçük, fıındığa göre büyüktür. Buna göre, bir şeyin aynı zamanda hem büyük

¹⁵ Aristoteles, *a.g.e.*, 20.

¹⁶ Bkz., Aristoteles, *a.g.e.*, 21.

¹⁷ Aristoteles, *a.g.e.*, 22.

hem de küçük olduğu sonucu elde edilir. Ve buradan aynı zamanda o şeyin zıtlar aldığı sonucu çıkabilir. Fakat hiçbir şey, aynı zamanda zıtlar kabul etmez. Öz (cevher) zıt alabilirse de ama yine de aynı zamanda hem hasta hem de sıhhatli olamaz. Bunun gibi, hiçbir şey hem ak, hem de kara değildir, bütün başka şeyler de zıtların aynı zamanda zıtları bünyesinde kabul etmez. Eğer büyük küçüğün zıttı ise, bir şey aynı anda hem büyük hem küçük olmalı ki, kendine zıt olsun. Oysa bu durum mümkün değildir. O halde, ne büyük küçüğün, ne de çok azın zıttı değildir¹⁸. Bu yüzden büyüklük ve küçüklük ancak görelilik durumunda apaçık kılınır.

İzafet (görelilik) kavramı, bütün varlığı başka nesnelere bağlı olarak ya da her hangi bir biçimde başka bir şeyle alakalandırılan şeyler için kullanılabilir. Örneğin, “en büyük” terimi, varlığı başka bir şeye göre orantılandırılarak söylenen bir ifadedir. Çünkü onun “daha büyük” olması başka bir şeye göredir. “Misil” de kendisi bir başka nesneye göre söylenmiş olmaktan ibarettir. Bir nesnenin “iki misli” denir, ya da bir nesneden “daha büyük” denir.

İzafet (görelilik) bağlamında, “hal”, “istidat”, “duyum”, “bilim”, “durum” da bir nesneye göre değerlendirilir ve kavranırlar. Bu terimlerin varlığı bir başka şeye göredir. “Hal”e bir şeyin hali, “bilim”e bir şeyin bilimi, “durum”a bir şeyin durumu, ...denilir. O halde varlığı başka şeye bağlı olan ya da bir biçimde başka şeyle ilintili olan terimler göreliliği oluştururlar. Böylece dağa büyük denilmesi, bir başka şeye nispetledir. Benzerlik, bir şeyin başka bir şeye benzemesiyledir. “Yatma”, “dik duruş” ve “oturuş”un belli durumlar olduğunu ifade edebiliriz. Ama “durum”un kendisi bir göreliktir¹⁹. Buna karşılık, “yatmış olmak”, “ayakta durmak”, “oturmuş olmak”, kendiliklerinden bir takım durumlar değildir, ama adlarını ancak türetilmiş durumlardan çıkarırlar.

Göreliliklerin zıtları (karşıtları) olabilir. Örneğin, erdem kötülüğe, bilgi bilgisizliğe karşıttır. Ama bununla birlikte, görelilerin hepsinin karşıtı yoktur, göreliler daha azlık ve daha çokluk kabul ederler. Benzere

¹⁸ Aristoteles, *a.g.e.*, 23.

¹⁹ Bkz., Aristoteles, *Kategoriyalar* (Atademir Çevirisi), 25.

daha çok benzer, daha az benzer deniyor. Eşit olmayana daha az ya da daha çok eşit olmayan denir. Bununla birlikte bütün göreliler azlık ve çokluğa elverişli değildirler. Misli hakkında da az veya çok mislidir denilemez.²⁰

Bütün göreliler bağlaşımlıdır²¹ (evriktir). Sözelimi köleye efendinin kölesi, efendiye, kölenin efendisi denir. Misil yarımın misli, yarım da mislin yarısıdır denilir; daha büyük olan, daha küçüğünden daha büyük; daha küçük olan, daha büyüğünden daha küçüktür. Bütün başka göreliler için de bu böyledir. Fakat arasıra ifadede bir hal farkı olacaktır. Örneğin "bilgi"ye bilinebilirin bilgisi; "bilinebilir" olana, bilgiyle bilinebilir olan denir; duyulabilenin duyumuna duyum, duyumla duyulabilene de duyulabilen diyoruz. Ama kendisi için söylenen nesne uygun biçimde alınmazsa, alma yanlış olursa, kimi kez evirme olmazmış gibi gelir, örneğin, kanat kuşun kanadı diye alınmış ise, "kanadın kuşu" diye evirme olmaz. Çünkü ilk terim olarak kuşun kanadının alınması uygun değil, kuşa kuş olmakla değil, kanatlı olmasıyla kuşun kanadı denir. Çünkü kuş olmayan kanatlılar da vardır. Demek ki uygun biçimde alındığında, sözelimi kanat için kanatlının kanadı, kanatlı için kanadıyla kanatlı denirse, evirme²² olur. Kimi kez ise bir göreliliğin terimini uygun bir tarzda anlatmak için, uygun alınabilecek bir ad/terim bulunmadığında ise hususi bir ad bulmak zorunludur. Sözelimi, dümen, geminin dümeni olarak alınırsa uygun olmaz, gemi için gemi olması açısından, onun dümeni denmez. Dümen, dümenlinin dümeni, ya da benzeri bir başka biçimde alınırsa, uygun olur. Çünkü sözelimi, dümeni gemiye görelilik koymak, göreliliği doğru belirtmek değildir. Çünkü dümen, gemi olması yönünden gemi için söylenmemiştir, nitekim dümeni olmayan gemiler de vardır. Bunun için, bağlaşma yoktur, çünkü gemi, dümenin gemisidir denmez. Fakat göreliliği belirtme tarzı şöyle alınırsa daha doğru olur: "dümen dümenlinin

²⁰ *Kategorialar*, 17(15)

²¹ Bağdaşık: Yapıca aynı olan.

²² Evirme: (Döndürme): Önermenin niteliğini bozmadan, konusunu yüklem, yüklemine ve konu yaparak tersine çevirme. Örneğin "Ayakta olan Ali'dir" önermesi, "Ali ayaktadır " önermesinin aksidir.

dümenidir".²³ Görelilik uygun bir tarzda gösterilirse, bağlaşma vardır. Çünkü dümenli, dümen yüzünden dümenlidir. Yine sözgelimi, kafa hayvan kafası diye değil, kafalının kafası diye alınırsa daha uygun olur; çünkü hayvanın bir başa sahip olması, hayvanın olmasından ötürü değildir, çünkü birçok hayvanın başı yoktur. Bir şeyin kendine görelilik olduğu şeyi anlamanın en kolay yolu, isim olmadığı takdirde, isimleri ilk terimlerden çıkarmaktan ve onları, ilk terimlerin kendileriyle bağlaşma halinde oldukları nesnelere tatbik etmekten ibarettir. Böylece yukarıda geçen örneklerde kanatlı kanattan, dümenli dümendenden gelir.

Aristoteles'in İzafeti Tanımlaması ve Değerlendirmesi

Pros Ti: İzafet kategorisi, tek başına bir ulam olarak düşünülse de aslında nispet ifade etmesi bakımından nicelik, nitelik, zaman ve mekân ulamları bağlamında varolduğu için, kendi başına bir şey ifade etmemektedir. Bu yüzden, Aristoteles, görelileri şöyle tanımlar: *Pros ti* (göreliler) diye, nelikleri başka nesnelere olmasıyla ya da başka biçimde bir başka nesneye göre söylenenlere denir. Sözgelisi daha büyük olanın neliği bir başka nesneye göre söylenir –bir nesneden daha büyük denir. Çünkü onun daha büyük olması bir şeye göredir. Misil de kendisi bir başka varlığa göre söylenmiş olmaktan ibaret olan şeydir. Çünkü onun daha büyük olması bir başka şeye göredir. Bu türlü bütün başka görelilikler için de *bu böyledir. Hal, istidat, duyum, bilim, durum gibi terimler de görelidir. Bütün bu terimlerin kendilikleri, ayrı bir nesne olarak değil, kendisinin ne olduğu başka bir nesneye göre söylenebilir*²⁴.

İbn Hazm el-Endelüsi'nin İzafeti Değerlendirmesi

İslam düşünce dünyasında mantık ilmine dair çalışmalar içerisinde kategoriler, "On Kategori" (Makulat-ı Aşar) şeklinde meşhur olmuştur. Bu alanda ilk çalışmayı yapan Türk filozofu Ebu Nasr el-Fârâbî, ge-

²³ Kategoriai,18, (10)

²⁴ Bkz, Aristoteles, *Kategoriler*, Çev, Saffet Babür, İmge Yay., Ankara, 1996, s. 17; Ayrıca bkz., *Organon I Kategoriyalar*, Çev., Hamdi Ragıp Atademir, MEB Yay., İstanbul, 1989, s. 25.

nelde Aristoteles'in mantık ilmine yönelik çalışmalarını²⁵, özelde kategorîler konusunu *Kitabu'l Ma'kulât'il-Aşer* adıyla kaleme almıştır. Onun zamanımıza ulaşan *On Kategorî* isimli eseri, esas olarak Aristoteles'in *Kategorîai* adıyla meşhur olan kitabının etraflı ve nispeten orijinal sayılabilecek bir açıklamasından ibarettir.²⁶ Kategorîler kitabı, esas olarak basit fakat çok umumi olan genel varlıkları ihtiva eden en yüksek on cins veya on kategorîyi ele alır. Bu yüzden, kategorîler bahsinde terimler ve onların incelenmesi söz konusudur. Burada kategorîleri ifade eden terimlerin sınıflanması ve bu suretle oluşun zekâyâ naklettiği basit terimlerin sıralanması yapılır. Bu basit terimler önerme mantığının (*peri hermenias*) unsurlarını oluştururlar ve adlandırdıkları eşyanın da en genel sınıflarını ortaya koyarlar. Böyle bir sınıflamada terimin ve onun temsil ettiği şeyin sınıflamadaki rolü önemlidir. Çünkü eşyaya tekabül eden terimler yanlış sınıflanacak olursa, eşya yanlış tanzim edilir. İşte bu yüzden Aristoteles, realite'nin bir modeli olan "dil"den hareket eder. Oysa realite sadece fertlerden ibarettir. Fertlerin bir araya gelmeleri sonucu fertler arasındaki benzerlikler ya da farklılıklar cins ve tür'ü meydana getirir. Buna göre fertler incelenirken, kelimelerin en genel sınıfları olan Kategorî'ler elde edilir ve bunlar temsil ettikleri eşyaya tatbik edilerek onların hakikatini temsil edeceklerdir.²⁷ Bu yüzden kategorîler bütün varlıkları beyan etmemize yarayan şekillerdir.

Kategorîlerden olan izafet, Aristoteles'in sınıflamasında kemiyeti takip ettiği halde, Fârâbî'de keyfiyetten sonraya bırakılmıştır. Bu kategori "o, onun nesidir?" sorusuna verilen cevapta bulunur. İbn Hazm da izafet konusunu Fârâbî gibi keyfiyetten sonra ele alır²⁸.

²⁵ Farabî mantık ilmi üzerine çok sayıda eser vermiştir. O, Aristoteles'in *Organon* adı altında toplanan kitaplarına küçük muhtasarlar halinde ele almış, daha sonra bu muhtasarları orta ve daha geniş olmak üzere özetler halinde şerh etmiş ve ciltler tutacak biçimde genişletmiştir. (bkz., Mübahat Türker Küyel, *Farabî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu yayınları, sayı: 31, Ankara 1990, v1.

²⁶ Bkz. Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Farabî Mantığı*, c. II, İstanbul Edebiyat Fak. Basımevi, 1969-1970, 4.

²⁷ Bkz. Keklik, *a.g.e.*, 15.

²⁸ Bkz., İbn Hazm, *et-Takrîb li-Haddî'l-Mantık el-Medhal İleyhi bi'l Elfâzî'l Âmmiye ve'l- Emsiletî'l Fıkhiyye*, Naşir, İhsan Abbas, *Resailu İbn Hazm* içinde, Beyrut, 1959, 58.

İzafetin hakikati: İzafet bir şeyi diğer bir şeye eklemek olarak anlamlandırılır. İzafetle ilgili felsefi düşünüşte daha farklı anlamlandırma söz konudur²⁹. Bu anlamda izafet bir şeyi bir şeye orantılandırmaktır; ya da bir şey hakkında bir şeyi nispet etmektir. Bu, nispet edilenle hesap yaparak, karşılaştırma yaparak saymaktır. Örneğin azlık, kendi başına bir şey değildir. Ancak azlık denen bir durumu, orantılayıp ondan daha fazla bir şeye nispet etmekle azlık kavramına ulaşırız. “Azlık” diye değerlendirdiğimiz miktarı, ona nispetle başka bir miktara göre izafetle elde ederiz.

İzafetle elde edilmek istenen amaç, örneğin şöyle bir mekânda iki şeyin birbirine nispetinde yani sabit iki cinsin birbiriyle ilişkisi sonucu, onların birleşmeleri sonucunda bir üçüncü başka bir cins meydana gelir. Bu üçüncü onlardan farklı bir şey olarak oluşur ve yeni oluşuma menafi bir durum oluşmaz. Böylece genel olarak açıklamaya çalıştığımız tabloda birbirine muzaf olan [izafet içinde olan] iki şeyden birisi, diğeri üzerine sabit değildir. Ama başka bir sübut üzerinedir. Yani üçüncü bir sübut üzerinedir. İbn Hazm kendinden önceki âlimlerin iki şeyden biri üzerine bir sübut görmediklerini ancak üçüncü bir nispeti gördüklerini açıklar. Yani iki şey arasındaki izafetle oluşan sübut bir üçüncü şekli, bun ikisinden başka bir üçüncü şekli meydana getirir. Onlardan birine bir şey eklendiğinde neticede onlardan başka üçüncü bir durum oluşur dediler. Böylece makulatin başlarından bir baş olarak anlam oluşur ki buna izafet denir. Bu izafet salt soyutlanmış bir izafet olarak konuşulur. Eğer salt kendi başına bir izafet değilse, o zaman keyfiyetin saltlığı ve kemiyetin saltlığı üzerine konuşulur ya da cevherin saltlığından bahsedilir.

Cevher daimi olarak keyfiyet, kemiyet, zaman, mekândan hali olmaz. Keyfiyet de cevherin yüklemi olmaktan hali olamaz. Kemiyet, sayılardan uzak bağımsız olamaz. Zaman sükûn ve hareketten bağımsız olamaz. Mekân da mekânı işgal edenden bağımsız/hali olamaz. Bu, eşyanın ölçüsünü belirlemek/kontrol etmek için; ilimden her talep eden için külli

²⁹ Felsefi düşünce içerisinde örneğini Kant'ta gördüğümüz üzere bağıntı daha çok zihinsel bir faaliyet, zihne ait bir özellik olarak değerlendirilir. Oysa İbn Hazm mantığın bir konusu olarak izafeti öncelikle somut, sayılabilir, ölçülebilir bir alanla sınırlı tutar.

hükümden ayrılan [ya da âmmdan hassı belirlemek için; ya da külli hükümden çıkan tekil hükümler için/bireysel hükümler için] böyledir. Din ulemasının görüşlerindeki yanlışlıkları, kelamın saptırılmasından kaynaklanan hataları bütün şeylerin hükmünü doğru vermeyi; yani o şeye ait olanı, o şeyden ayrı olandan ayırarak, benzer o şeye yönelik hüküm vermeyi mümkün kılmak için izafeti doğru açıklamak gerekir.

Muzaf iki kısma ayrılır: 1- Nazir (benzer, denk), 2- Gayri Nazir (benzer ve denk olmayan).³⁰

Denk olan, izafette isimle ittifak eder. [İsimle birbirine izafe edilenler izafette ittifak ederler]. Örneğin şu ifadelerde olduğu gibi, arkadaş, komşu, kardeş, eş, gibi ifadelerde izafetle ortaya konan şey, arkadaşın tek başına bir izafet içermediğidir. Arkadaş ifadesiyle iki kişinin ya da arkadaşlık kavramını oluşturan tarafların olması söz konusudur. Eğer bu arkadaşlığı oluşturan bireyler yoksa arkadaş terimiyle ifade edilen izafe olmaz. Yani Ali, Veliyle arkadaş ise, Ali ve Veli'nin ilişkisi arkadaşlığı meydana getirir. Tek başına Ali ile arkadaşlık kavramı oluşmaz. Âli'nin yanında Veli'nin de Aliyle ilişki arkadaşlığı olmalı ki, arkadaşlık hakkında konuşabilelim. Bunun gibi, eş, kardeş, komşu da böyledir. Eş durumundan bahsetmek için tek bireyden değil, onunla eş olma ilişkisine giren ikinci bir bireyden bahsetmek zorunluluğu vardır ve bu iki kişinin izdivacıyla ikisinin birbirine izafeti ya da nispetiyle izafet oluşur. Komşu için de bu durum aynıdır³¹. Eğer X'in komşusu Y ise o zaman XY komşudur denir. Tek başına X ya da tek başına Y komşuluk izafeti içine giremezler.

Ama bu babdan şunu da istisna edebiliriz. Dostluk ve düşmanlık gibi zıt ilişkiler söz konusu olabilir. Birisi bir kimseyi sever ve ona dostluk yapar. Ama sevdiği ve dostluk yaptığı kimse onu tam tersi sevmeyebilir. Birisi bir kimseye aşık olabilir örneğin Ali, Ayşe'yi seviyordur ama Ayşe Aliyi sevmiyor olabilir. Aynı şekilde baba, oğlu seviyordur ama oğul ba-

³⁰ İbn Hazm, *et-Takrib*, 58.

³¹ İbn Hazm, *et-Takrib*, 59.

bayı sevmiyor olabilir. Bunun aksi de mümkün olabilir. Ya da eşlerden biri diğerini seviyordur ama diğeri sevmiyordur vb.

Denk olmayan izafet: bu da iki kısma ayrılır. Birincisi izafeti sağlayan bağıntının ya da öğenin ilkinin ya da ilk bölümünün (muzaf) bizzat kendi başına olmasıdır. İzafeti sağlayan kısımlardan ilkinin bizzat varlığı izafetin varlığından öncelik arz eder. Mesela Melik ve memluk (köle), zevç ve zevce gibi. Melik, köle sahibi olmadan da melik olarak vardı. İşte bunun gibi, zevç ve zevceden de her biri eş olmadan önce vardı. Zevç ve zevce daha sonraki evlilik ilişkisi sonucunda oldu ve evlilik sonrası birbirine izafeti oluşturdular.³²

İkinci kısımda birbirine izafe edilenlerden her biri birbirine izafet-ten önce mevcuttur. Bunun gibi baba, oğul, izafetinde baba, oğul olmadan önce de vardı ve oğul olduktan sonra birlikte izafeti oluşturdular. Yani, babayı oluşturan zat, oğul olmadan babalık nispeti olmaz ta ki oğul gerekli olana kadar. Sonuçta, muzaf olanlardan biri ismi izafet için eşit olarak gereklidir. İzafetin şekillenmesinde onlardan birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Yani izafet için, izafeti oluşturan iki tarafa da aynı oranda gerek vardır.

Bunun için muzaf olanlardan birini ismiyle zikredince, izafet bir başka varlığın vücuduna delâlet etmeyi gerekli kılar. Ve böylece her iki varlık izafeti oluşturur. Bunun gibi, izafet, her iki varlığın birlikteliği ile oluşan fazla olma durumuna (ziyadelik) işaret eder. Maruf ziyade olunmuş, eklenmiş, sayı için yarımı ifade eder. İkinci yarı diye isimlendirilir. Bu ikinci yarı, eklenmiş şeyin, kendisine ikinci kere eklenmeyi arzular. Ve böylece küçük, büyük, az, çok, hafif, ağır, tatlı, acı, vb., gibi şeyler muzaf ve muzafun ileyhi yani izafeti gerekli kılar³³.

Bütün makulatta (kategorilerde) izafet vaki olur. İzafet, makulatların idaresinde ve hükümlerin ortaya konmasında, ortaya çıkar. Bu bağlamda nitelikte (keyfiyet) şöyle bir değerlendirme yapılır. Bir şeyin

³² İbn Hazm, *et-Takrib*, 60.

³³ İbn Hazm, *a.g.e.*, 58.

heyetinin heyeti (görünenin görünüşü) onunla heyet halinde olanlardır. (Onunla görünen, onun durumunu gösterenlerdir). Heyet (fenomen) heyetiyle (yani fenomenal durumuyla) heyet sahibidir. Açlığa izafe olan açlık; açlık için açlık olur. Bunun gibi, ilim bilmeyi gerektirir. Âlim (bilen) ile bilgi arasında bir ilim olması gerekir. Bunun gibi diğer keyfiyetler için de benzer durum söz konusudur. Ve yine bütün kemiyetler, adet (sayılar) sayılmayı gerektirir; sayılanlar sayıyı gerektirir. Bunun gibi, mekân, zaman, sahibi, sahip olduğu bir zamanı gerekli kılar. Zaman, zaman sahibini gerekli kılar. Ve bunun gibi ayakta durma, oturma, mülk (sahiplik), fiil, etkilenme, tepki verme, gibi durumların içinde de izafet söz konusudur³⁴. İzafet lafızda vaki olduğunda ve bu lafızı düzenlediği zaman sahih olur. Bu yüzden âlimler, izafetin makulatta var olduğunu, bu varoluşun da ilintisel/arızı şeklinde olduğunu, özsel olarak varolmadığını söylemişlerdir. Yani izafet lafzın gerekliliği/iktizası içinde ve o lafzın işaret ettiği bütün hallerde olmaz. Örneğin: “Kuş, kanadıyla kuş olur” ifadesi doğru değildir. Çünkü kanatlı bulduğun kimi hayvanların ya da nesnelere kuş olmadığını görürsün. Örneğin devekuşu gibi ve yine kuş olmakla birlikte bir kaza sonucu kanadını kaybetmiş kuşa da rastlamak mümkündür. Kanadını kaybetmiş kuş yine kuş olarak isimlendirilir. O halde kanatlı kanadıyla kanatlıdır. Kanata bizzat sahip olan kanatın kendisidir; kanat bizzat kendinin kendiliğidir (varlığıdır), ifadesi doğrudur. Yani kanat kendinde-var olarak bizzat kendi olarak kanat olduğu için, kanattır sözü sahih ve doğrudur³⁵. İbn Hazm bu örnekleme için de kural olarak ortaya koyar. Varlığı kendi hakikatiyle bizzat varlık olarak ele almayı yeğleyen bu değerlendirmenin uzanımı şöyle bir tartışma için temel kılınır: “Fiilinden dolayı bilinen fail, cisimdir” önermesini Tanrı’ya atfederek Tanrı’nın cisim olduğunu öne süren kimseler için, O, “Tanrı cisimdir” akıl yürütmesinin fasit (geçersiz) olduğunu söyler. Çünkü belirlemenin, sürenin failin olmasını gerektirmediğini, bu yüzden de, failin cisim olmasını gerektirmediği sonucu elde edilir. Ancak bu önermenin doğru biçimi şöyle olmalıdır: Fail fiiliyle faildir ya da fiil sahibidir. İşte bu

³⁴ İbn Hazm, *a.g.e.*, 59.

³⁵ İbn Hazm, *a.g.e.*, 60.

önerme doğrudur. Akıl öncelikle doğrudan nefse bunu öğretir. Yani akıl apriori olarak bu kaziyenin içeriğini nefse bildirir. Bazı kimseler izafeti yanlış kullanarak şöyle iddialarda bulunurlar. İşitme kulakla olur ve kulak vasıtasıyla işitilir. Hayy (canlılık), hayatı gerekli kılar ve hayatla canlı olunur. O halde Tanrı için hayatın, işitmenin vb. gerekli/zorunlu olmasını istiyoruz derler. Tanrı bundan yücedir ve uludur. Ve biz Tanrıyı belirli bir vücut içinde düşünerek ona hayatı, işitmeyi vb. izafe etmeyeceğiz. Bizzat Tanrı bunlardan beridir. Tanrı hakkında işiticidir, görücüdür, haydır, vb gibi sıfatlarla nassa uyacağız. Anlam da bunun gerektirdiği biçimde olacak. Ve böylece hiçbir şey ona araz olmayacak, benzemeyecek. Tanrı kavramının altına cinsleri, türleri (nevileri), ya da arazları ona mahmul (yüklem) kılmayacağız. Bütün bunlar terkiptir. Terkipler ise, ancak sonradan var olurlar. Ve Tanrı için kuşkusuz bu âlem (belirli) isimleri terkip dışı sadece nass ne diyorsa o anlamda kullanacağız. Bunun gibi örneğin “yelken gemi için yelkendir; gemi yelken ile gemidir, sözü hatadır. Sözün doğrusu, yelken, yelkenler bağlamında yelkendir. Yelkenler yelken ne ise onunla yelken olurlar. Ve bunun gibi, aynı bağlamda: “Baş insanla baştır, insan başla insandır” denirse, bu ifade hatalıdır/yanlıştır. Çünkü baş sahibi, insan olmayabilir. Ancak doğru ifade “baş sahibi başıyla baş sahibidir” şeklinde olmalıdır. Çünkü baş sahibinin başı vardır. İşte bu, izafetin ve doğrunun amacındaki tertiptir, düzendir³⁶.

Görülmektedir ki varlığın zatı, zat olarak bir değerlendirme konusu olmalıdır. Zattan sudur eden fiiliyat ve zata izafe edilen hususlar bizatihi zatla kaim değildir ve zatın tanımını içinde düşünülemezler. Bu prensipten hareketle, varlığın kavramsal alanda açılımını sağlayan tümeller arasındaki ilişkileri izafetle izah mümkündür ancak bizatihi zatın hakikati izafetle tanımlanamaz. Bu bakış açısı varlığı, zatı, şeyleri, kendi gerçeklik konumunda değerlendiren realist yaklaşım için temel hareket noktasıdır. Buna göre, nesne ne ise odur ve nesneyi oluşturan varlık kendi başına düşünülmelidir. İşte İbn Hazm, tanımda böyle bir esastan hareket eder. O, Aristotelyen düşünce geleneğine bağlı, ondan tevarüs ettiği mantığı:

³⁶ Bkz., İbn Hazm, *a.g.e.*, 61.

ilimlerin konularını, metafizik ve fizik alandaki varlıkların hakikatlerini ortaya koymada esas kıstas olarak alan ve buna dayalı bir metodoloji ortaya koyan önemli bir düşünürdür. O izafet konusunu varlığın zâtı konusunda zâtın bağımsız kimliğini izah için kullanır ve izafetin geçerli olduğu alanın zâtı hakikinin dışında cins-tür-ayrım-hassa gibi tümellerle birlikte varlığı betimlemede ve tanımlamada yardımcı öğeler olan kategorîler bağlamında detaylıca izah etmektedir.

Sonuç

İbn Hazm, Endülüs'te yaşamış, İslam düşünce tarihi içinde felsefi görüşleri ve yönelimi bakımından çoğunlukla görmezden gelinen bir düşünür olmuştur. Oysa İbn Hazm'ı mantık alanında sıkı bir Aristotelesçi olarak görüyoruz. O dönemde mantık ilminde Aristoteles öğretisinin en önemli üstadı Fârâbî olarak görülmektedir. Nitekim Fârâbî, Aristoteles'in mantık eserlerine önemli açıklamalar yazan ve bu yüzden *Muallim-i sânî* lakabını alan düşünürdür. Aristoteles'i takip etmek bir bakıma Fârâbî'yi de yakından takip etmeyi gerektirir. Nitekim İbn Hazm'ın kategorîler bahsinde Fârâbî'yi ve onun mantık üzerine getirdiği metodik açıklama usulünü takip ettiği görülmektedir. Ancak İbn Hazm'ın zahiri geleneğin önemli temsilcilerinden olması ve nassların zahirine göre hüküm verme usulünü metodolojisinin mihranı kılması, onun özellikle Aristotelesçi realizm anlayışını takip etmesini ve bu bağlamda Aristoteles'in "birinci töz" anlayışıyla uyuşan bir gerçeklik tarifi içinde olmasını tevhit etmiştir. Bu hususiyet İbn Hazm'ın İslam düşünce geleneğindeki orijinalitesini ve dikkat edilecek en önemli özelliğini oluşturur.

Bu yüzden o, Aristoteles'in mantığını ilmi çalışmalarında, metodik olarak kullanmış, özellikle hukuk ilmi dâhilinde akıl yürütmeler ve doğru yargılar oluşturmanın biricik dayanağı olarak görmüştür. Doğru yargıların formel yapısının yanında ontolojik ve epistemolojik mahiyetleri yönünden de hatadan kurtulması ve sahih yargıların elde edilmesi için özellikle *et-Takrib* adlı eserinde, Aristoteles mantığını kendi çalışmalarına metodik altyapı oluşturacak biçimde kullanmış ve bir metodoloji oluşturmuştur. Yaşadığı dönemde mantığın gerekliliği ve yararlarına dair çalış-

malarında belirgin bir vurgu vardır. Mantığın gerekliliğine ilişkin bu vurgu, başını Arap dilbilimci Sirafi'nin çektiği ve Arapçanın dil olarak aslında bir mantığın zaten var olduğu ve bunun dışında bir mantık icat etmenin ya da başka bir mantığa dayanmanın gereksizliğine dair tavrın yanlılığına dairdir.

İbn Hazm, Aristotelesçi mantığın metot oluşturmada ve doğru akıl yürütmenin zeminini hazırlamada vazgeçilmez bir unsur olduğunu beyan eder. *Et-Takrib* adlı eser, Aristoteles mantık geleneği çerçevesinde konuları ele alır. Bunun yanında mantığa giriş olarak da dil konularına girer ve dilin yapısı, mahiyeti, kelimenin manaya delâleti konularını gramer kurallarının mantıki statüsünde inceler. Örneğin ismin tekil ve çoğul nesnelere delâleti gibi. Bunun yanında kavramının tekil, çoğul delâletini, isim ve müsemma arasındaki adlandırma ve anlam bağlamını, adlarla kurulan tanım teorisinde adların cins-tür bağlamındaki işaretlerini *İsagoji*'nin tümeller sınıflamasını da dikkate alarak yapar. Bütün bu ve benzer konular doğru bir ibare (hüküm) oluşturmak içindir. O, felsefi ve ilmi çalışmalarında nihai bir amaç olarak ortaya koyduğu her türlü tartışma ve fikir ayrılıklarını giderecek olan burhanı elde etmek için mantığın konularını titizlikle inceler ve kendi çalışmaları için bir metodolojik temele dönüştürür. Onun mantık temelli çalışmaları, mantığın konularını incelikle ele alarak, iyi bir tahlile tabi tutar. Mantık konularını pratiğe yansıtması ve örneklemesi, onun mantık ve felsefi ilimlere verdiği değeri yansıtmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan kategoriler içinde değerlendirilen izafet konusuna da eserlerinde tam bir tanımın elde edilmesi ve doğru bir akıl yürütmede hükmün ontolojik ve epistemolojik bağlamını analiz ederken kategoriler ve özellikle izafet konusu üzerinde de detaylıca durmaktadır. *Et-Takrib* adlı eserinde izafet konusunu ayrıntılı bir biçimde ele almasına dayalı olarak hem izafet konusunu hem onun mantık ilmine verdiği değeri belirtmek İbn Hazm'ın fark edilmesi için faydalı bir adım olma özelliğini taşımaktadır.

Kaynakça

- ARİSTOTELES, *Kategoriler*, çev., Saffet Babür, İmge Kitabevi yayınları, Ankara, 1996.
- *Organon I Kategorialar*, çev., Hamdi Ragıp Atademir, MEB yay., İstanbul, 1989.
 - *Organon II Önerme*, çev., Hamdi Ragıp Atademir, MEB yay., İstanbul, 1989.
 - *Oluş ve Bozuluş Üzerine*, Türkçesi, Celal Gürbüz, Ara Yayıncılık, 1990.
 - *Metafizik, c.I, (A-Z)*, çev., Ahmet Arslan, Ege Üniv. Basımevi, 1985.
 - *Organon III Birinci Analitikler*, çev., H. R. Atademir, MEB yay., 1989.
- COPLESTON, F., *Aristoteles, Yunan ve Roma Felsefesi*, Böl. 2a., çev., Aziz Yardımlı, İdea yay., İstanbul, 1986.
- İBN HAZM, *et-Takrîb li-Haddî'l-Mantık el-Medhal İleyhi bi'l Elfâzi'l Âmmiye ve'l-Emsileti'l Fıkhiyye*, Naşir, İhsan Abbas, Resailu İbn Hazm içinde, Beyrut, 1959.
- *El-İhkam fi Usuli-l Ahkam*, Kahire, 1345-1348.
- KEKLİK, Nihat, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, c. I-II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969-1970.
- PORPHYRIOS, *Isagoge, Aristoteles'in Kategorilerine Giriş*, çev., Betül Çotuksöken, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.
- ROSS, W.D., *Aristoteles*, çev., Ahmet Arslan, Ege Üniv. Basımevi, İzmir, 1993.
- TÜRKER-KÜYEL, Mübahat, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1990.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*, İ.Ü.E. F. Yay., tarihsiz.